

درآمدی بر مطالعات باستان‌شناسی قلع اسماعیلیه قهستان

گزارش بررسی

درآمدی بر مطالعات باستان‌شناسی قلاع اسماعیلیه قهستان

محمد رضا سروش

علی‌رضا نصرآبادی

رقیه زعفرانلو

کارشناسان باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع
دستی و گردشگری خراسان جنوبی

این قلعه‌های عظیم و افسانه‌ای در یورش سپاهیان هلاکو تصرف و تخریب شده و ساکنان آنها قتل عام گردیدند. قلعه کل حسن صباح در شهرستان درمیان (مومن‌آباد) به آن درجه از اهمیت رسیده بود که بعد از الموت دومین قلعه‌ای بود که عید قیامت در آن بر پا شد. همچنین خواجه نصیر الدین طوسی نیز کتاب اخلاق ناصری را در یکی از همین قلعه‌های قهستان به رشته تحریر در آورده و آن را بنام ناصر الدین محتشم بزرگ اسماعیلیه قهستان، اخلاق ناصری نامید.

انجام بررسی‌های تاریخی، معماری و مطالعات باستان‌شناسی در خصوص آثار و بقایای قلاع قهستان با توجه به تعدد و گستردگی آنها از ضروریاتی است که در این مقاله به اختصار به آنها اشاره شده است.

کلید واژه

قهستان، بیرجند، نهضت اسماعیلیه، قلاع کوهستانی، هلاکو، قلعه کل حسن صباح

مقدمه

اسماعیلیه یکی از فرق مهم شیعه است که پس از اثنی عشریه، بیشترین تعداد پیروان را در میان شیعیان دارد. (دفتری، ۱۳۸۳: ۱۱) نهضت اسماعیلیان که از حدود سال ۱۴۸ هـ ق پس از فوت اسماعیل پسر امام صادق (ع) بوقوع پیوست، در مناطق مختلف جهان اسلام با استفاده از فرهنگ بومی هر منطقه، رنگ محلی خاص به خود گرفت، حرکت‌های سیاسی و نظامی آنان در پی دعوت گسترده‌ای انجام شد که باعث توسعه و نفوذ آن در مناطق مختلف دنیای اسلامی گردید.

آنان از عراق، خوزستان، سوریه، مصر و یمن گرفته تا خراسان «قهستان»، ماوراء النهر، آسیای مرکزی و هندرا زیر پوشش تبلیغی خود گرفتند و در هر ناحیه، دولتی تشکیل دادند که بنا به دلایل فرهنگی، جغرافیایی و سیاسی و غیره متمایز از یکدیگر بود. (گروه نویسندگان، ۱۳۶۸: ۱۲)

موقعیت جغرافیایی

قهستان منطقه‌ای خشک در جنوب خراسان است. (دفتری، ۱۳۸۳: ۳۸۸) منطقه تاریخی قهستان شامل تمام استان خراسان جنوبی، بخش‌هایی از جنوب استان خراسان رضوی و نیز شرق استان یزد است. نام‌گذاری این منطقه به نام قهستان به

چکیده

قهستان سرزمینی است که به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و دوری از مراکز مهم قدرت، در طول تاریخ و بویژه در دوره اسلامی پناهگاه مخالفین حکومت‌های وقت بوده است. به همین دلیل، ارتفاعات و کوه‌های این منطقه پناهگاه امنی برای شکل‌گیری و رشد نهضت اسماعیلیه شد و به تبع آن قلاع کوهستانی زیادی در ارتفاعات این منطقه تاریخی، بدست فدائیان اسماعیلی یا خریده شد و یا تصرف گشته و نسبت به تعمیر و مرمت آنها اقدام نمودند. سرانجام

دلیل وضعیت خاص طبیعی آن، یعنی کوهستانی بودن منطقه است. بیشترین وسعت این محدوده را رشته کوههایی که از شمال غرب به جنوب شرق کشیده شده‌اند و نیز دشت‌هایی که حفاصل این رشته کوهها را در بر گرفته است تشکیل می‌دهد. این منطقه از اطراف بوسيله دشتهای وسیع و کویری محاصره شده است و همین عامل باعث شده منطقه‌ای بکر و دست نخورده باقی بماند و همیشه به نوعی پناهگاه و مأمنی برای مخالفان حکومت‌های وقت درآید.

بارش کم باران و تفاوت شدید درجه حرارت میان شب و روز و زمستان و تابستان، خصوصیت غالب اقلیمی این منطقه است به گونه‌ای که متوسط بارندگی در منطقه حدود ۱۷۰ میلی متر است که در مناطق کویری به حدود ۵۰ میلی متر و در مناطق کوهستانی به حدود ۲۵۰ میلی متر در سال می‌رسد. شرایط آب و هوایی در مناطق کوهستانی و دره‌ها و دشت‌های مابین کوهها باعث شده بیشترین جمعیت منطقه در این قسمت‌ها متمرکز شوند.

پیشینه تاریخی

در دوران هخامنشیان این منطقه محل حضور قومی بنام «ساگارت» بوده است که در منابع تاریخی به عنوان یکی از ساتراپ‌های هخامنشی از آن یاد شده است. در دوران قبل از اسلام یعنی دوران پارت‌ها و ساسانیان گاهی تابع قدرت مرکزی بوده و گاهی مستقل اداره می‌شده و گاهی نیز تحت سلطه اقوام سرحدات شرقی ایران قرار داشته است. (سعیدزاده، ۱۳۷۱: ۳۵)

تاریخ نویسان فتح خراسان را در سال ۲۲ هـ ق در زمان خلافت «عمر بن خطاب» (دومین خلیفه) و فتح قهستان را در سال بیست و نهم هـ ق در عهد خلافت «عثمان بن عفان» (سومین خلیفه از خلفای راشدین) دانسته‌اند. (رضائی، ۱۳۸۱: ۵۱)

قهستان در عهد خلافت عباسیان زیر سیطره آنان بود و تا سال ۲۵۹ هـ ق به دست حاکمان و والیان خلفا اداره می‌شد و چندی از این مدت جزء قلمرو طاهریان بود. در سال ۲۵۹ هـ ق یعقوب لیث صفاری برای سرکوبی عبدالله بن محمد بن صالح سگزی از راه قهستان و قاینات رهسپار نیشابور شد و در سر راه خود «بیرجند» و دیگر مناطق قهستان را گشود و حاکمانی بر آن نقاط گمارد. قهستان تا سال ۲۹۹ هـ ق در دست خاندان صفاری سیستان بود. (همان: ۵۱)

پس از آن در قرن پنجم هجری خاندان «سیمجور» بر آن

حکم می‌راندند. در سال ۴۸۴ هـ ق اسماعیلیان یکی از قلاع قهستان را تسخیر می‌کردند و از آن به بعد تا سال ۶۵۴ هـ ق این منطقه تحت سلطه اسماعیلیان قرار داشته است. پس از سقوط اسماعیلیان، قهستان زیر نظر نمایندگان ایلخانی، غوریان، تیموریان، صفویان و سپس قاجار اداره می‌شد.

نگاهی به نهضت اسماعیلیان قهستان

فرقه اسماعیلیه، اسماعیل فرزند امام صادق (ع) را امام هفتم می‌دانستند به همین دلیل آنها را اسماعیلیان می‌گفتند. این گروه همواره پیروانی در سرزمین‌های اسلامی داشته‌اند از جمله در سوریه، مصر، بصره و ایران، در قهستان نیز پیروانی داشته‌اند و عده‌ای از امرای سیمجور پیرو این مذهب بوده‌اند. (فنونوی، ۱۳۸۳) در سال ۴۸۴ هـ ق همزمان با حکومت حاکمان سیمجوری در قهستان، اسماعیلیان بر قهستان تسلط یافتند.

حسن صباح در سال ۴۸۴ هـ ق «حسین قایینی» را که از داعیان مقتدر و با کفایت بود و در تسخیر قلعه الموت نقش اساسی داشت. به زادگاهش، قهستان فرستاد تا دعوت اسماعیلیه را در آنجا به پراکند. (دفتری، ۱۳۸۳: ۳۸۸-۳۸۹) وی قلعه «دره» را تصرف کرد. (جوینی، ۱۳۶۶: ۷۳) از این زمان به تدریج اسماعیلیان توانستند شهرهای قاین، تون، ترشیز، زوزن، طبس، خور، خوسپ «خوسف» و... را در اختیار گیرند. (ولادیمیرونا، ۱۳۷۱: ۷۳)

دعوت اسماعیلی هم در قهستان هم در دیلمان، به علت وجود سنت‌های پیشین شیعی در این مناطق، زمینه مساعدی برای رشد و ترقی پیدا کرد. قهستانیان از حکومت ستم‌گرانه سلجوقی سخت ناراضی بودند. در نتیجه دعوت اسماعیلی در قهستان نه تنها از طریق گروه‌های مخفیانه اهالی به مذهب اسماعیلی و فتح قلاع انتشار یافت، بلکه به صورت انفجاری مردمی منجر به قیام عام در آن منطقه گشت. در قهستان دعوت اسماعیلی، بلافاصله موفقیت یافت و در بسیاری از بخش‌های این منطقه اسماعیلیان که زیر نظر داعی‌ای که حسن به نیابت خود در آنجا گماشته بود. علناً قیام کردند و چند شهر عمده را مانند طبس، قاین، زوزن و تون در قهستان شرقی گرفتند و به نوعی خود مختاری در این منطقه دست یافتند. (دفتری، ۱۳۸۳: ۳۸۸-۳۸۹)

از رویدادهای مهم زمان تسلط اسماعیلیان بر قهستان، اعلام عید قیامت و برپایی جشن قیامت در دژ «مومن آباد» [قلعه کل حسن صباح] است. در روز ۱۷ رمضان سال ۵۵۹

هـ ق حسن علی ذکرة السلام در قلعه الموت اعلام عید قیامت کرد. وی بلافاصله پیغامی برای رئیس مظفر، محتشم قهستان فرستاد و در تاریخ ۲۷ ذی‌قعدة سال ۵۵۹ در دژ مومن آباد «قلعه کلّ حسن صباح» عید قیامت بر پا داشته شد. (جوینی، ۱۳۶۶: ۸۳-۸۲) این روز را مورخان نقطه عطف در تاریخ اسماعیلیان می‌دانند. برپایی جشن قیامت در قهستان پس از الموت نشان دهنده اهمیت فراوانی است که این منطقه برای فرمانروایان اسماعیلی داشته است، به گونه‌ای که جشن قیامت تنها در دو قلعه یکی الموت که پایتخت اسماعیلیان محسوب می‌شده و دیگری در دژ مومن آباد قهستان برگزار شد.

در زمان موج اول حمله مغولان در اوایل قرن هفتم هجری، بسیاری از شهرها و دژها که بی دفاع شده بودند، توسط اسماعیلیان قهستان تصرف گردیده و یا از فرماندهان محلی خریداری شدند به عنوان مثال اسماعیلیان قلعه «شهنشاه» «شاهدژ» در نزدیکی شهر نهبندان را از عثمان، برادر زاده یمین الدوله بهرام شاه، حاکم سیستان خریدند. (گروه نویسندگان، ۱۳۶۸: ۲۶۴)

قابل توجه است که در اوایل قرن هفتم هـ ق اسماعیلیان از لحاظ نظامی، سیاسی و اقتصادی در اوج قدرت به سر می‌بردند، بخصوص که در این زمان حکومت سلجوقیان که مهمترین و سرسخت ترین دشمن آنان بود منقرض شده بود و عملاً اسماعیلیان دشمن مقتدری نداشتند. (همان جا)

موج دوم حمله مغولان به ایران، که برای از بین بردن اسماعیلیان و خلیفه بغداد لشکر کشی کرده بودند در آغاز سال ۶۵۱ هـ ق بود که قسمتی از سپاهیان هلاکوخان مغول، به فرماندهی کتبوقانیان عملیات جنگی را در قهستان آغاز کردند. (رشیدالدین فضل‌اله همدانی، ۱۳۷۳: ۹۸۱)

در سال ۶۵۴ هـ ق هلاکو، شمس‌الدین کورت را به قهستان نزد ناصرالدین، محتشم قهستان فرستاد وی که پیرو ناتوان شده بود تسلیم شد (همان ج دوم: ۹۸۳) و عملاً حکومت اسماعیلیان قهستان به پایان رسید. در همین سال و در روز ۳۰ ذی‌قعدة ارتش هلاکو قلعه الموت را نیز تصرف کرد. در مورد سقوط اسماعیلیان قهستان در دوره هلاکو گفته‌اند او هفتاد دژ اسماعیلی را در قهستان فتح کرده و ویران نمود و از آن پس اسماعیلیان دیگر قدرت و نفوذ خود را از دست دادند. (رضائی، ۱۳۸۱: ۵۱) در جریان این اقدامات حدود دوازده هزار نفر از مردم منطقه کشته شدند که در تاریخ این سرزمین بی سابقه بوده است. ولی پیروان مذهب

اسماعیلیه هنوز هم در آبادهای این سرزمین زندگی می‌کنند.

دژهای اسماعیلیان قهستان

ویژگی طبیعی قهستان یعنی وجود رشته کوه های مرتفع و نیز دور افتادگی آن از مراکز مهم قدرت و محاصره شدن توسط کویرهای وسیع، شرایط خاصی را برای منطقه فراهم کرده، که در بسیاری از مواقع در طول تاریخ از دسترس حاکمان به دور بوده است. از سوی دیگر این منطقه در مسیر راههای کاروان رو که از سیستان، کرمان، فارس و بنادر سواحل خلیج فارس و دریای عمان به سمت ماوراء النهر، آسیای مرکزی و خراسان می‌رفته‌اند، قرار داشته و این عوامل باعث شده که توسط اسماعیلیان مورد توجه فراوان قرار گیرد. از سوی دیگر ریشه دار بودن حضور اسماعیلیان در منطقه این توجه را چند برابر می‌کرد. طبق گفته‌های رشیدالدین فضل‌اله همدانی ج ۲: ۹۸۹) و بر اساس منابع تاریخی، در منطقه قهستان بیش از ۵۰ قلعه داشته‌اند. (گروه نویسندگان، ۱۳۶۸: ۲۹۸) در جریان بررسی‌های صورت گرفته در محدوده استان خراسان جنوبی، تا کنون ۳۷ دژ کوهستانی شناسایی شده که به لحاظ موقعیت قرارگیری، مصالح بکار رفته در ساختمان دژها، نوع و سبک معماری و نیز بعضی شواهد و مدارک موجود، می‌توانسته توسط اسماعیلیان مورد استفاده قرار گیرد. علاوه بر این، تعدادی دژ و قلعه‌های بیابانی و قلعه‌های داخل شهرها نیز وجود دارد که در زمان تسلط اسماعیلیان بر شهرها، مطمئناً از آنها استفاده می‌شده است. از جمله این قلعه‌ها می‌توان به قلعه طبس مسینا و قلعه نهبندان اشاره کرد.

غارهایی نیز در منطقه وجود دارد که بعضی شواهد موجود احتمال استفاده از آنها را توسط اسماعیلیان تقویت می‌کند. از جمله غارهای فارسان، جوجه، غار پهلوان، غار تجرگ و... با در نظر گرفتن این موارد و نیز با توجه به این که قسمتهای زیادی از منطقه تاریخی قهستان مانند تون «فردوس» گناباد، زوزن، ترشیز «کاشمر» و طبس در خارج از محدوده استان خراسان جنوبی قرار دارند به همین دلیل به احتمال فراوان کثرت دژها و قلاعی که در منابع تاریخی به آن اشاره شد صحیح می‌باشد.

قلاع اسماعیلیه بیشتر قلعه هایی است که قبل از تسلط آنها وجود داشته و توسط آنها یا تصرف شده و یا خریداری

شده‌اند. این قلعه‌ها به لحاظ موقعیت مکانی برفراز کوههایی قرار دارند که از نظر دفاعی از شرایط مناسبی برخوردارند، در نزدیکی آنها منابع آب مانند چشمه یا رودخانه وجود دارد. از هر قلعه با یک یا چند قلعه دیگر امکان برقراری ارتباط و پیغام رسانی وجود داشته است.

قلعه‌های مهم‌تر و بزرگتر معمولاً بر راههای ارتباطی یا مراکز عمده جمعیت یا شهرهای مهم اشراف دارند به عنوان مثال: قلعه‌های مومن آباد، کافران و مسلمانان در منطقه تاریخی طبس مسینا، دارای اشراف کامل هستند. قلعه حوض غلام کش بر شهر بیرجند، قلعه رستم بر شهر خوسف، قلعه کوه قاین بر شهر قاین، قلعه قلاع سرایان بر شهر سرایان، قلعه شاهدژ یا شهنشاه به شهر نهبندان، قلعه کوه سربیشه به شهر سربیشه و قلعه قلاع مود بر شهر مود تسلط و اشراف کامل دارند.

پیشینه مطالعات اسماعیلی در داخل و خارج از کشور

شناخت این قلاع و مکان یابی هریک و بررسی حوادثی که در آنها رخ داده است «با استفاده از منابع تاریخی» از دیدگاه باستان شناسی، معماری، تاریخ و جغرافیای تاریخی ضروری به نظر می‌رسد خصوصاً در منطقه قهستان «خراسان جنوبی» با توجه به اینکه دومین پایگاه عمده اسماعیلیان بوده و تا این زمان هیچگونه بررسی علمی در مورد آنها صورت نگرفته است اهمیت این موضوع دوچندان می‌شود. در ذیل بخشی از فعالیت‌های پژوهشی انجام شده در خصوص نهضت اسماعیلیه و بررسی قلاع آنها فهرست وار بیان می‌شود.

۱. کارعمده و دقیق در مورد مطالعات قلاع اسماعیلی از هنگامی آغاز شد که «فریا استارک» سفرنامه الموت را به رشته تحریر درآورد و الموت را در جهان بلند آوازه کرد و مرحوم محمد قزوینی در حواشی جهانگشای جوینی به طرز عالمانه اطلاعات وسیعی در باره الموت و اسماعیلیان منتشر کرد. (ویلی، ۱۳۶۸)

۲. پیشرفت‌های جدید در مطالعات اسماعیلی از دهه ۱۹۳۰ میلادی آغاز شد. از سال ۱۹۹۲ آقای دکتر **فرهاد دفتری** طرحی جدید در مورد مطالعات اسماعیلیه را شروع کرده است.

۳. دکتر **منوچهر ستوده** در سالهای ۱۳۱۲ تا ۱۳۳۸ هـ ش قلاع اسماعیلیه در رشته کوههای البرز را بررسی کرده و در این مورد کتابی جالب توجه منتشر نموده است.

۴- **ولادیمیر ایوانوف** بیش از نیمی از زندگی خود را در

هندوستان و انگلستان و در راه تحقیقات مربوط به اسماعیلیه صرف کرد و توانست کتاب «**الموت و لمبسر**» را به زبان انگلیسی در تهران منتشر سازد. این ایوانوف دیدگاه مارکسیستی ندارد و نباید او را یا ایوانوف نویسنده تاریخ ایران اشتباه کرد.

۵. گروهی از دانشمندان، قبل از انقلاب به شوق دیدار و تحقیق از دره افسانه‌ای الموت و قلاع اسماعیلی بار سفر بستند و پس از سه بار سفر به آنجا کتابی به قلم **پیترویلی** که یکی از اعضای گروه بود منتشر شد.

۶. مطالعات مربوط به قلاع اسماعیلیه از سالهای ۱۳۴۷ هـ ش به بعد توسط گروهی از دانشمندان ایران شناس ژاپنی نظیر **پروفسور مینوبوهوندا** استاد تاریخ در دانشگاه توکیو ادامه یافت. هوندا توانست با گرفتن کمک‌های مالی از چند مرکز ژاپنی پنج الی شش بار به ایران سفر کند و با چند تن باستان شناس و نقشه بردار و زمین شناس در نواحی الموت، سمنان، دامغان و بالاخره بیرجند و قاینات «قهستان» به تحقیق و مطالعه علمی وسیع پردازد و عکسها و نقشه‌های زیاد و گزارشهای مبسوط فراهم کند و مجموعه‌ای از اطلاعات متنوع تاریخی و دیداری از همه این نواحی را با خود به کشور ژاپن ببرد. افسوس که با مرگ این دانشمند، مجموعه گرانقدر بررسی‌های او چاپ نشد. (همان، مقدمه مترجم)

۷. **پروفسور ولفرام کلایس** در مورد قلاع عموماً و در خصوص قلاع اسماعیلی بطور اخص مطالعاتی انجام داده است، که بخشی از آن در کتاب معماری ایران دوره اسلامی «به اهتمام دکتر محمد یوسف کیانی» منتشر شده است.

۸. **سی. ادموند باسورث** اسلام شناس برجسته بریتانیایی و استاد ممتاز تحقیقات عربی در دانشگاه منچستر و ویراستار مشورتی دانشنامه ایرانیکا تحقیقات جالبی در مورد اسماعیلیه خصوصاً اسماعیلیان قهستان و سیستان انجام داده است.

۹. **برنارد لوفیس** - استاد دانشگاه لندن، صاحب چندین اثر در خصوص تاریخ اسلام، اعراب و ترکیه است. وی تا کنون دو بررسی مهم در باره اسماعیلیان، تالیف کرده که اولی کتاب *The Origins of Ismailism* است که با عنوان «پیدایش اسماعیلیه» در ایران منتشر شده است «بصورت یک مقاله در کتاب *اسماعیلیان در تاریخ*»، دیگری *The Assassins: A Radical Sect in Islam* است. «این اثر تا کنون توسط دو مترجم مختلف در ایران چاپ شده است» او علاوه بر این دو اثر، مقالات متعدد دیگری در باره اسماعیلیان در مجلات علمی ادواری نوشته است.

۱۰. **لویی ماسینیون**، از استادان اسلام شناس دردانشگاه

اهداف و نتایج طرح

با بررسی و انجام مطالعات باستان‌شناسی و همچنین تأسیس پایگاه پژوهشی قلاع اسماعیلی قهستان، اهداف ذیل به صورت همزمان تأمین خواهد شد.

۱- بررسی و شناخت سیر تحول تاریخی منطقه در قرون میانه اسلامی

با انجام بررسی و شناسایی و پژوهش آثار تاریخی اسماعیلیان قهستان، بخشی از تاریخ و فرهنگ منطقه در یک دوره زمانی حداقل ۱۷۰ ساله مشخص خواهد شد. با توجه به اینکه در زمان تسلط اسماعیلیان بر بخش‌هایی از ایران، منطقه قهستان پس از الموت مهمترین مرکز سیاسی، نظامی و اقتصادی اسماعیلیان بشمار می‌رفت، بررسی و تحقیق در خصوص این برهه از تاریخ منطقه باعث روشن شدن بخشی از تاریخ کشور خواهد شد. با توجه به اینکه بسیاری از مورخینی که به نوعی از اسماعیلیان یاد کرده‌اند، از جمله جوینی، ابن اثیر، رشید الدین فضل‌الله و... از دشمنان آنها بوده یا لاقلاً جانب بی‌طرفی را در تاریخ‌نگاری به‌طور کامل رعایت نکرده‌اند و همواره در آثار خود با لعن و نفرین از اسماعیلیان یاد می‌کنند، به‌طور کامل نمی‌توانند منابع موثق و مطمئنی باشند.

۲- مطالعه، بررسی و شناخت معماری قلعه‌ها و دیگر آثار تاریخی و هنری این دوره و نسخ خطی

با توجه به موقعیت استقرار و مکانی دژهای اسماعیلیان که بسیار صعب‌العبور بوده و دسترسی به آنها با دشواری همراه است. ساخت بناهای عظیم و قلعه‌های مستحکم و در عین حال مفصل و گسترده بر فراز این کوه‌ها نشان‌دهنده قدرت و توانایی فنی فراوان سازندگان آنها می‌باشد. مطالعه و بررسی معماری آن قلاع تأثیر فراوانی در شناخت سیر تحول معماری دفاعی ایران خواهد داشت. از سوی دیگر این برنامه در شناخت و معرفی سایر هنرها و صنایع این دوره بسیار موثر خواهد بود. همچنین با تأسیس این پایگاه امکان بررسی و بازخوانی آثار و نسخه‌های خطی در مورد تاریخ اسماعیلیان بوجود می‌آید.

۳- شناسایی سازه‌های جدید و ناشناخته

با عنایت به اینکه در بسیاری از این قلعه‌ها سازه‌هایی وجود دارد که با اطلاعات موجود هیچگونه هماهنگی و

سوربن فرانسه بود که در سال ۱۹۶۲ میلادی درگذشت. او نیز در خصوص قرامطه و اسماعیلیان مقالاتی منتشر کرده است. ۱۱. **عباس حمدانی**، استاد مطالعات اسلامی دانشگاه کراچی پاکستان است. که تا کنون چندین اثر در باره اسماعیلیان به رشته تحریر درآورده است. اثر معتبر او راجع به اسماعیلیان با عنوان *The History of The Ismailis* معروف است. وی از جمله افرادی است که آثار خطی اسماعیلی را که از یمن به پاکستان رسیده، دارا می‌باشد و اکثر تحقیقاتش را بر اساس آنها انجام داده است.

۱۲. **هاجسن**: استاد مطالعات اسلامی دانشگاه شیکاگو بود که چندی پیش از دنیا رفت. وی رساله دکتری خود را در زمینه تاریخ اسماعیلیان نزاری به پایان برد.

۱۳. **أصف فیضی**: از استادان اسماعیلی شناس دانشگاه‌های هند است که تمام هم و غم خود را صرف مطالعه در باره اسماعیلیان هند کرده است. وی تاکنون چندین اثر در باره اسماعیلیان منتشر کرده است. برخی از عناوین بررسی‌های وی در باره اسماعیلیان هند در *Encyclopadia of Islam* انتخاب و ترجمه گردیده است. (گروه نویسندگان، ۱۳۶۸، مقدمه مترجم)

۱۴. **مرحوم دکتر محمد فاروق فرقانی** در اثری ماندگار بنام «تاریخ اسماعیلیان قهستان» به بررسی در مورد تاریخ و تا حدودی بعضی از قلاع اسماعیلیه منطقه پرداخته است. (فرقانی، ۱۳۸۱)

۱۵. از سوی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور کاوش در قلعه الموت به سرپرستی خانم **دکتر حمیده چوبک** صورت گرفته است.

۱۶. بررسی باستان‌شناسی قلاع اسماعیلیه شهرستان‌های بیرجند و قاینات در بخش‌های مختلف آن توسط حوزه پژوهشی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی توسط نگارندگان صورت گرفته است و منطقه سرایان در دست بررسی است. همانگونه که ملاحظه می‌شود بیشترین بخش این تحقیقات مربوط به مسائل تاریخی است و همین موضوع ضرورت بررسی باستان‌شناسی قلاع قهستان را دوچندان می‌کند. پیرو همین امر، از سوی نگارندگان پیشنهاد تأسیس پایگاه پژوهشی قلاع اسماعیلیه قهستان در سال ۱۳۸۴ از طریق اداره کل متبوع به سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور ارائه شد و پس از بررسی، مورد پذیرش قرار گرفت. با تأسیس پایگاه پژوهشی قلاع اسماعیلیه قهستان، اهداف ذیل به صورت همزمان تأمین خواهد شد.

تطابق ندارد پژوهش و بررسی در این قلاع می‌تواند، بسیاری از ابداعات، فنون و ابتکارات معمارانه بکار رفته در آنها را، که تا کنون ناشناخته مانده آشکار سازد.

سخن پایانی

ارائه این پژوهش علاوه بر، بررسی منابع و کتب تاریخی، حاصل ماهها تلاش و بررسی میدانی باستان شناسی شهرستانهای بیرجند، قاینات و سرایان در استان خراسان جنوبی است که از سوی نگارندگان صورت گرفته است. در اکثر این مناطق در نواحی صعب العبور کوهستانی و بر فراز قله ها، دژها و قلعه‌های اسماعیلی در سکوتی راز آمیز و با صلابتی خاص آرمیده اند.

ضمن این بررسی ها، نگارندگان علاوه بر خستگی مفرطی که حاصل صعود به قله کوهها بود با خطرات جانی مختلفی روبرو شدند. به عنوان مثال در بررسی باستان شناسی قلعه عظیم مومن آباد، کلّ حسن صباح، که از سوی اهالی منطقه به کاخ حسن شاه نیز معروف می‌باشد، یکی از نگارندگان بدلیل سقوط قطعه سنگی نسبتاً بزرگ و سرازیر شدن آن به سمت پایین آن هم با سرعت زیاد فقط چند ثانیه با مرگ فاصله داشت. همچنین بررسی قلاع و غارهای مناطق مورد پژوهش که بسیاری از آنها در نواحی مرزی ایران و افغانستان واقع شده‌اند و بعضی به عنوان پناهگاه قاچاقچیان مواد مخدر مورد استفاده قرار می‌گرفتند خطر دیگری بود که نگارندگان را تهدید می‌کرد به حدی که در بررسی بعضی از غارهای شهرستان قاینات روستائیان مناطق اطراف غارها، ما را از رفتن به آنجا برحذر می‌داشتند، وجود خزندگان مختلف و حتی حیوانات وحشی تهدید بالقوه دیگری بود که در راه دسترسی به قلعه‌ها و غارها وجود داشت. اما به فضل خدای متعال همه این مناطق مورد بررسی قرار گرفت. در اینجا لازم است که از همت و مساعدت جناب آقای ابوالفضل مکرمی فر مدیر وقت میراث فرهنگی بیرجند و جناب آقای حسن رمضانی مدیرکل محترم وقت میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی تقدیر و تشکر شود. همچنین از کلیه همکاران محترم واحد نقلیه که در تمامی مراحل بررسی ما را همراهی کردند بسیار سپاسگزاریم. در پایان نگارندگان از راهنمایی‌های تمامی اهل علم و تحقیق استقبال می‌کنند و خوشحالند که نتیجه این بررسی‌ها افق جدیدی در حوزه مطالعات قلاع اسماعیلیه بگشاید، همانگونه که گروه باستان شناسی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند بعد از اطلاع از کلیات این طرح پژوهشی به فکر ارائه طرحی افتاد که قلعه‌های اسماعیلی منطقه را به نوعی دیگر، مورد بررسی قرار دهد.

۴- رفع کمبود و نقصان اطلاعاتی

با عنایت به این که تاریخ اسماعیلیان بخش مهمی از تاریخ کشور ما در ادوار میانه اسلامی را تحت تاثیر قرار داده و تا کنون مطالعات باستان شناسی گسترده‌ای در این خصوص در داخل کشور صورت نگرفته است. لذا پایگاه پژوهشی قلاع اسماعیلیه در منطقه قهستان اقدام لازمی است که می‌تواند تا حد زیادی این نقصان را جبران نماید.

۵- اقدام در جهت ثبت مجموعه دژها در فهرست آثار جهانی

با توجه به ارزش‌های فراوان تاریخی، هنری و معماری این قلعه‌ها، می‌توان در جریان پژوهش‌ها، مدارک و اسناد لازم را جهت ثبت تعدادی یا تمامی آنها، به عنوان یک مجموعه، در فهرست آثار جهانی را فراهم کرد. دستیابی به این مهم علاوه بر معرفی این آثار به جهانیان، باعث توجه محافل فرهنگی و علمی جهان جهت مطالعه، حفاظت و احیاء آنها خواهد شد.

۶- تبدیل دژها به قطب گردشگری ملی و حتی جهانی و ایجاد اشتغال در منطقه

این قلعه‌ها به دلیل داشتن چشم اندازهای زیبای طبیعی، قرار داشتن در مناطق بکر و دست نخورده طبیعی و نیز برخورداری از شگفتی‌های معماری دارای استعداد بالقوه فراوانی جهت جذب گردشگر می‌باشند. با انجام کاوش‌های باستان شناسی و پس از آن اقدامات حفاظتی و احیاء آنها و پس از فراهم کردن زمینه‌های لازم، این قلعه‌ها قابلیت تبدیل شدن به اماکن گردشگری ملی و جهانی را دارند و به تبع آن برای بخشی از جمعیت جوان و بیکار این مناطق به طور مستقیم یا غیر مستقیم زمینه‌های ایجاد اشتغال فراهم خواهد شد.

نظر به موارد ارائه شده در این مقاله، پیشنهاد می‌شود سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور نسبت به ایجاد پایگاه پژوهشی قلاع اسماعیلیه قهستان در بیرجند اقدام نماید. قطعاً با ایجاد این پایگاه پژوهشی و گسترش فعالیت‌های آن می‌توان از سوی نهاد‌هایی همچون سازمان یونسکو و دیگر مجامع علمی، فرهنگی کشور و

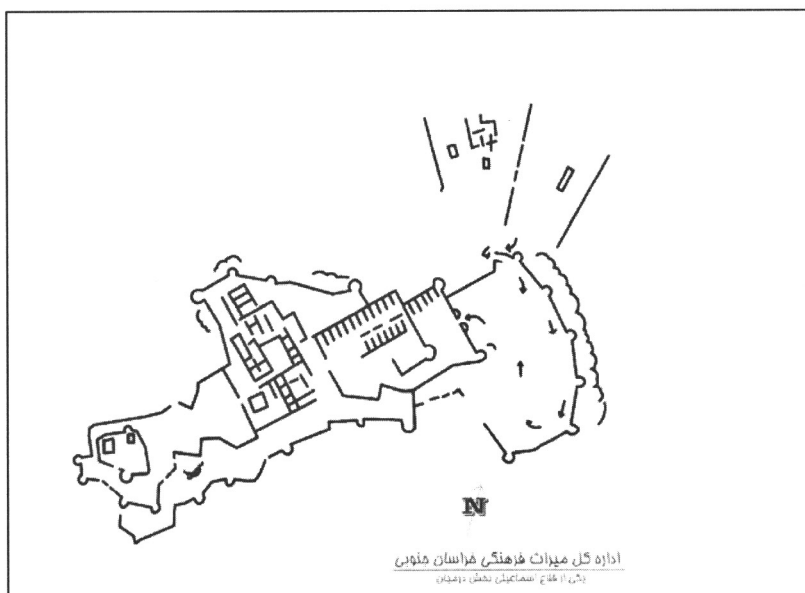
اداره کل دورات فرهنگی و ورزشی
خراسان جنوبی

نقشه پراکنده گلی قلاع اسماعیلیه
تهیه کننده: علیرضا نصرآبادی

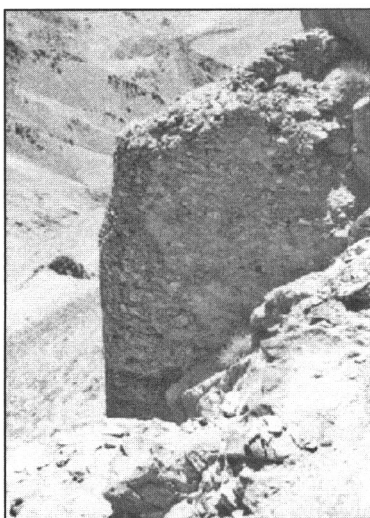
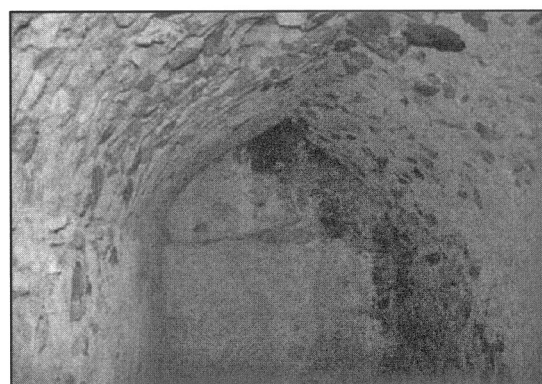

ردیف	نام قلعه	ردیف	نام قلعه	ردیف	نام قلعه
۱	قلعه شامه (شاهنزد-شهباش)	۱۱	قلعه رستم-خوسف	۲۱	قلعه ناصری القور
۲	قلعه دختر(رستم)خوسف	۱۲	قلعه حوض غلام کش	۲۲	قلعه قلاع شوشود
۳	قلعه زری	۱۳	قلعه قلاع مود	۲۳	قلعه قلاع آرک
۴	قلعه کوه دوح	۱۴	قلعه کل حسن صباح (مومن آباد)	۲۴	قلعه حسن بایخان
۵	قلعه کوه سرپت	۱۵	قلعه مسلمانان	۲۵	قلعه دختر آهنگران
۶	قلعه قلاع چهکنده	۱۶	قلعه کاکران	۲۶	قلعه دختر چلونک (مزار)
۷	قلعه دختر نصرآباد	۱۷	قلعه قلاع نوزاد	۲۷	قلعه کوه آبیژ
۸	قلعه قلاع شادان	۱۸	قلعه قلاع پانتگ	۲۸	قلعه کوه زردان
۹	قلعه دختر رویبات	۱۹	قلعه دختر توطاب	۲۹	قلعه کوه افین
۱۰	قلعه پسر	۲۰	قلعه کوه شاخین	۳۰	قلعه کوه اسفدن

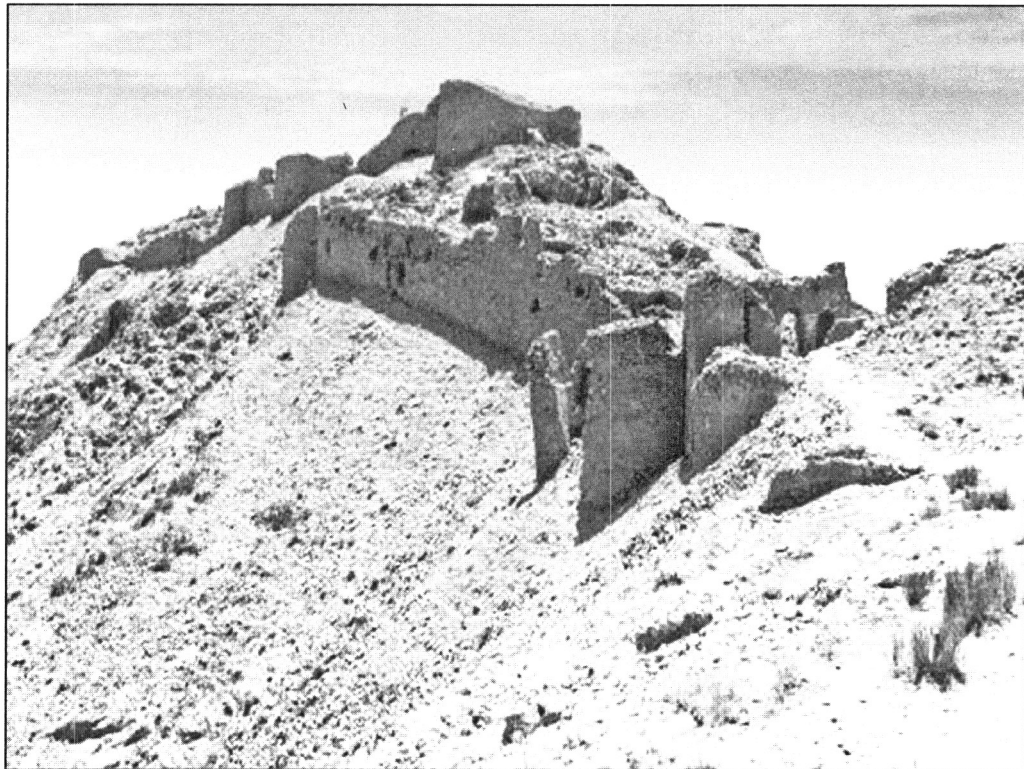
قلعه کلّ در بخش درمیان در متون تاریخی به عنوان دژ مومن آباد آمده که دومین پایگاه اسماعیلیان بعد از الموت است.

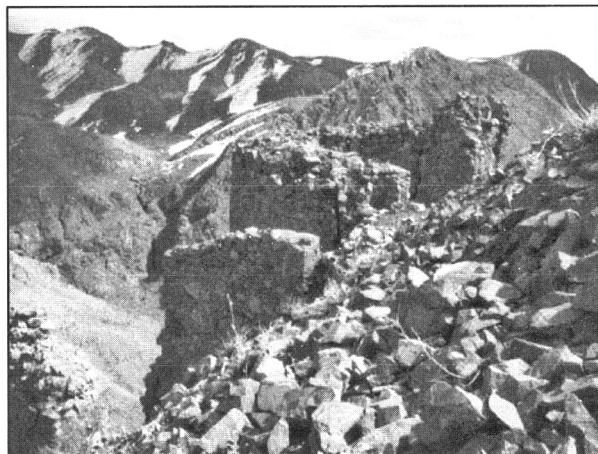
قلعه کلّ حسن صباح

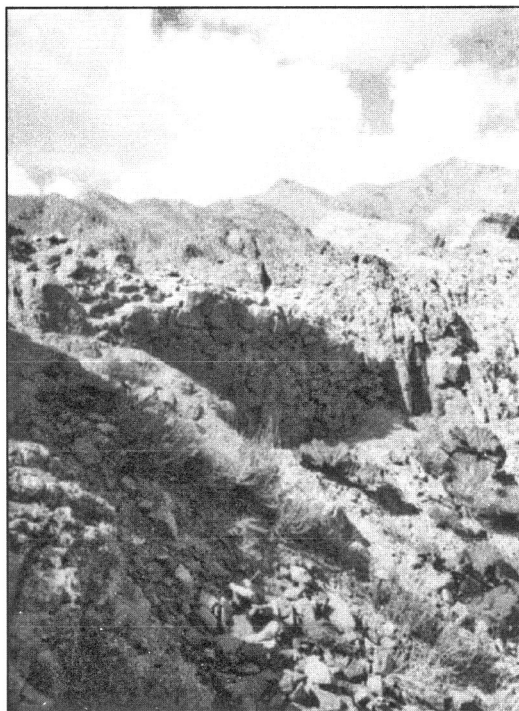
قلعه حوض غلام کش

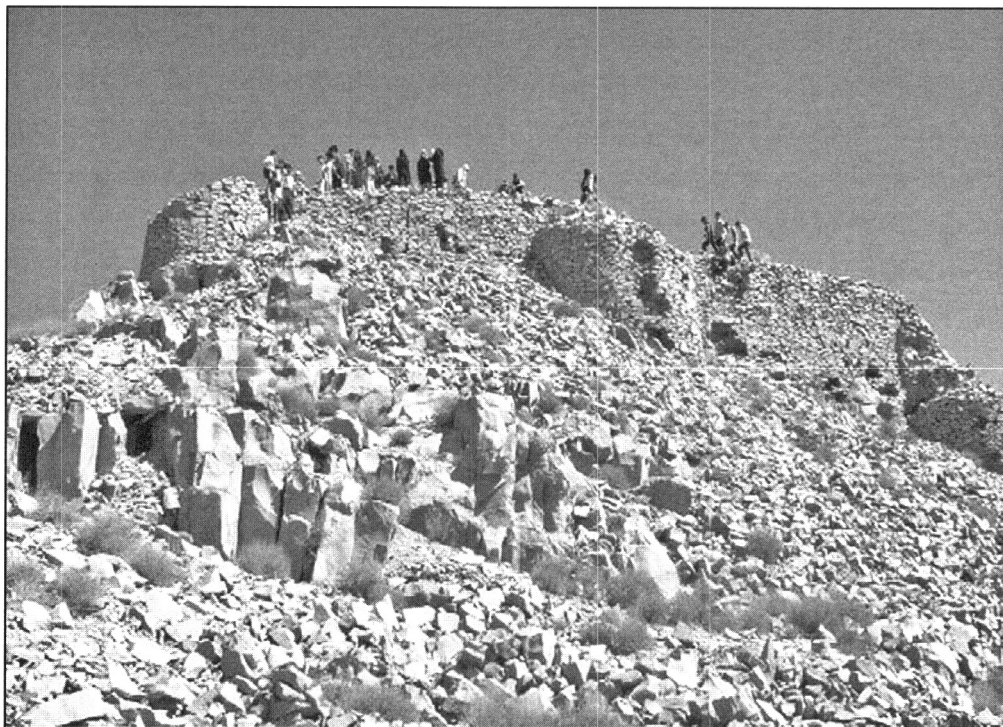
قلعه کوه قانن

قلعه قلاخ سرایان

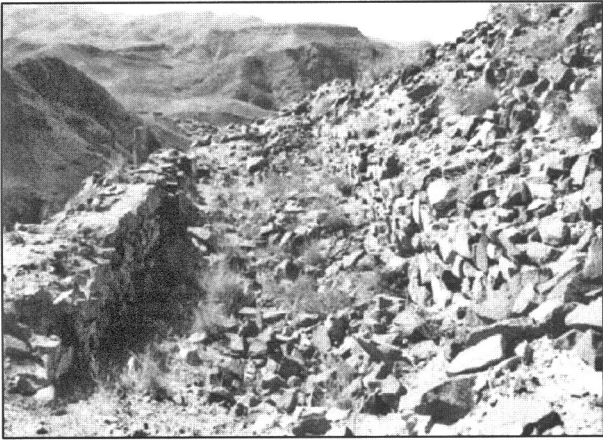
قلعه دختر نصرآباد

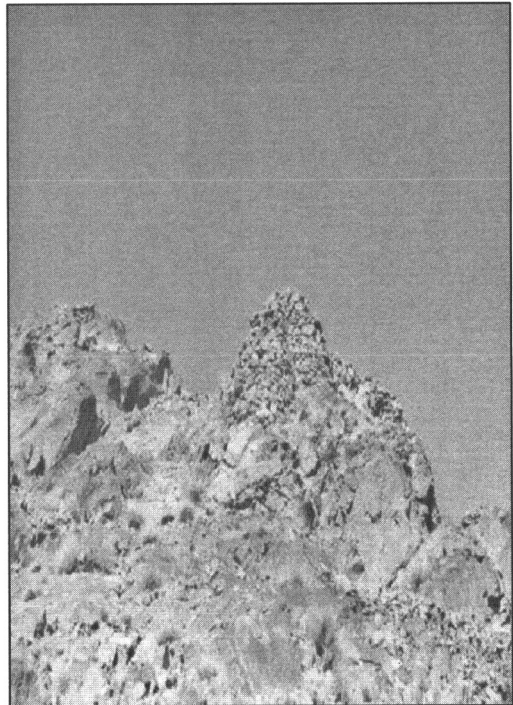
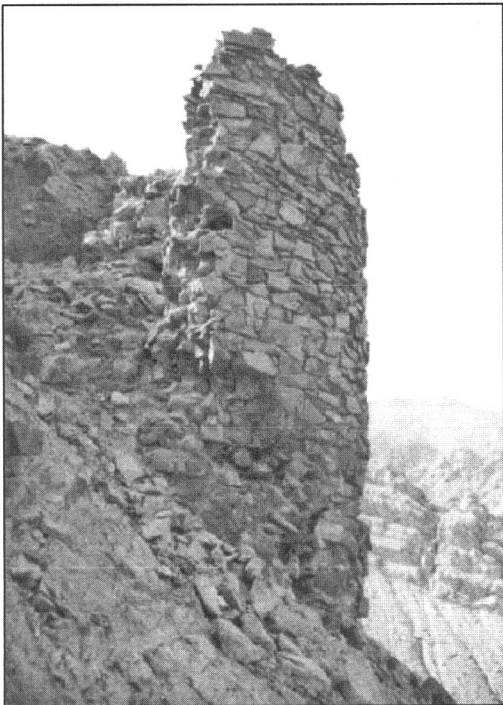
قلعه رستم

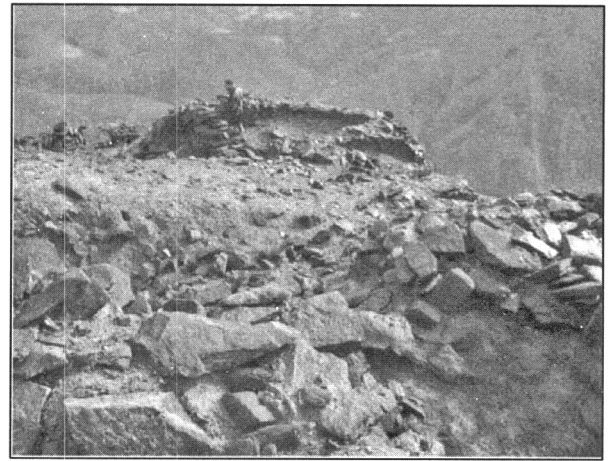
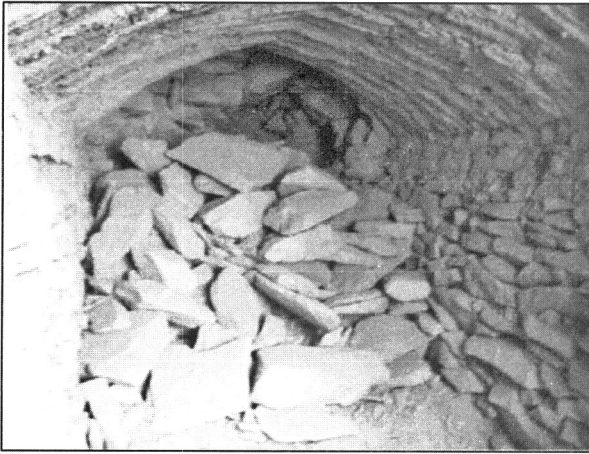
قلعه پسر

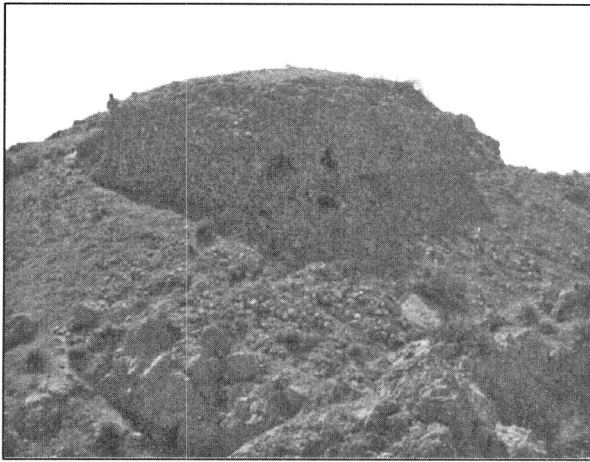
قلعه دختر نوغاب

قلعه دختر - روییات

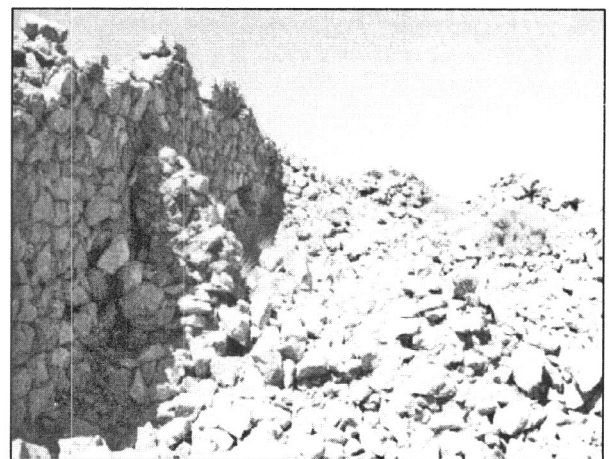
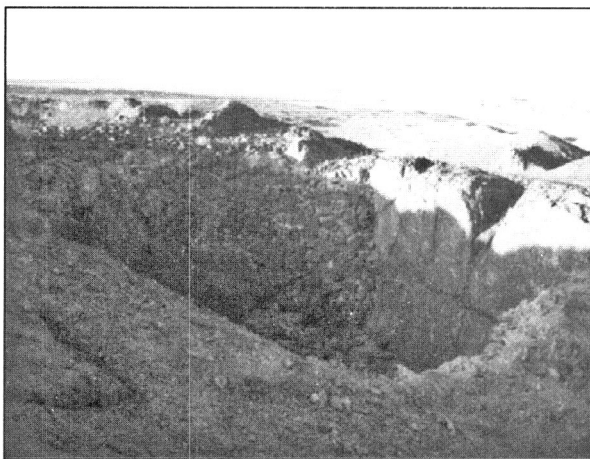

قلعه کوه زردان

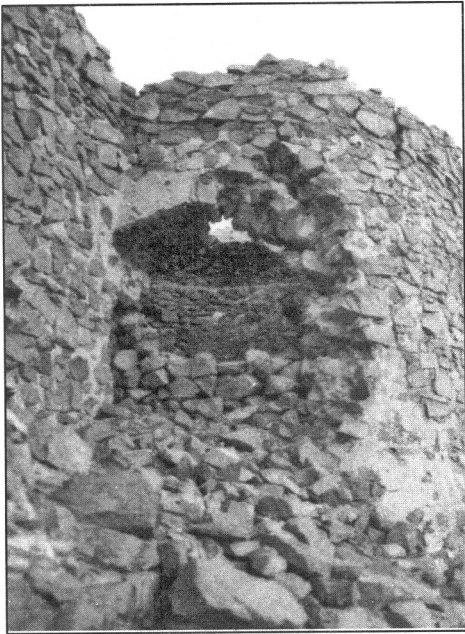
قلعه حسن بایخان

قلعه کوه اسفدن

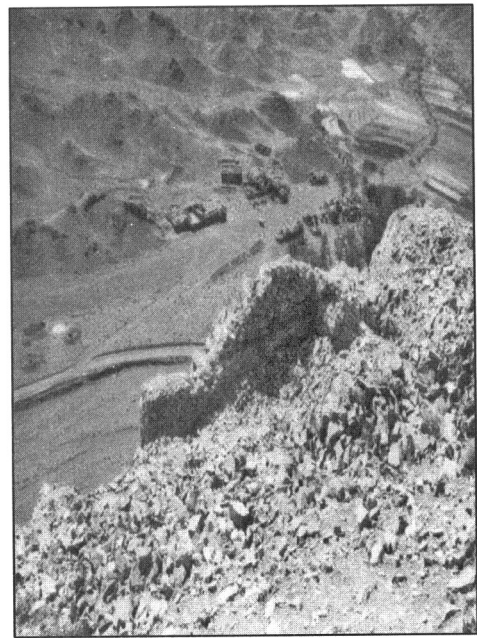

قلعه قلاع شوشود

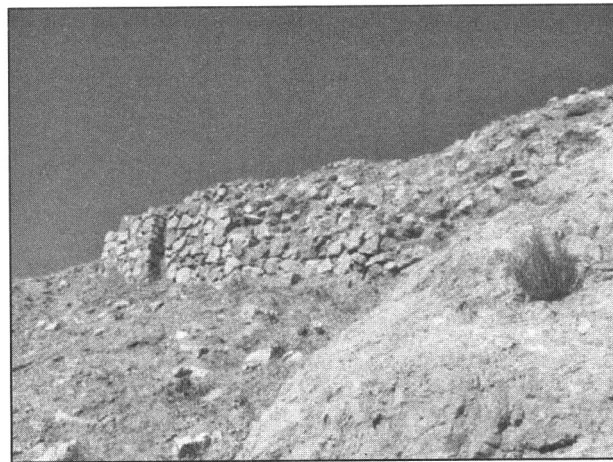
قلعه مسلمانان

قلعه زری

قلعه قلاع شادان

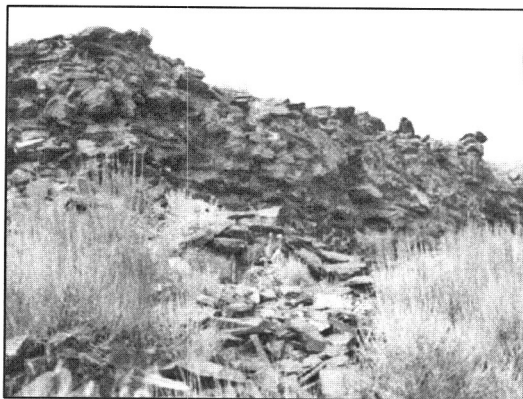
قلعه کوه آبیز

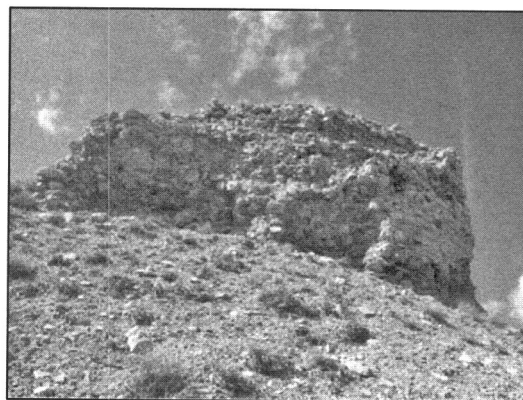
قلعه شاه در

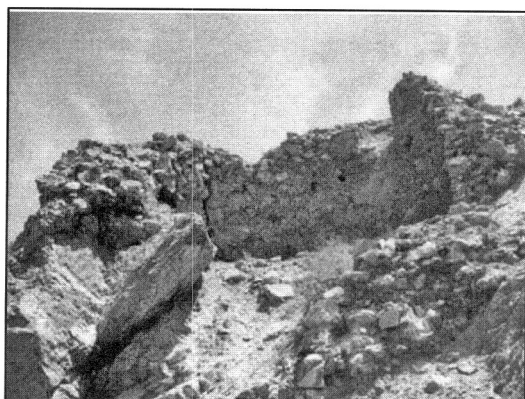
قلعه سریشہ

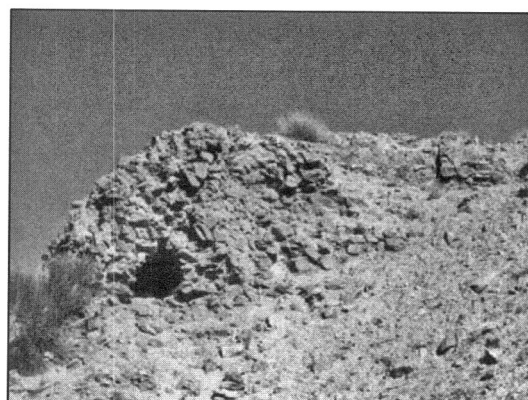
قلعه قلاع مود

قلعه دختر خوگ

قلعه قلاع ارک

قلعه جهکند

فهرست منابع

۱. جوینی، علاء الدین عظاملک، ۱۳۶۶، تاریخ جهانگشای، به همت محمد رضانی، تهران، انتشارات پدیده، ج ۳.
۲. دفتری، فرهاد، (۱۳۸۳)، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه دکتر فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات فرزنان روز، چاپ سوم، دیباچه مولف بر ترجمه فارسی.
۳. رضایی، جمال، ۱۳۸۱، بیرجند نامه، به اهتمام دکتر محمود رفیعی، تهران، انتشارات هیرمند، چاپ اول.
۴. سعیدزاده، سید محسن، ۱۳۷۱، تاریخ قاین، بی جا، ناشر: نویسنده، چاپ اول - تابستان.
۵. فرقانی، محمد فاروق، ۱۳۸۱، تاریخ اسماعیلیان قهستان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول.
۶. فضل الله همدانی، رشید الدین، ۱۳۷۳، جامع التواریخ، ج دوم، به تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، نشر البرز، چاپ اول، ۱۳۷۳.
۷. فنودی عبدالحسین، ۱۳۸۳، مرات المکنونات فی تاریخ القایات، به تصحیح و اهتمام دکتر محمود رفیعی، تهران، انتشارات هیرمند - چاپ اول.
۸. گروه نویسندگان، ۱۳۸۸، اسماعیلیان در تاریخ، ترجمه دکتر بعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، چاپ دوم، مقدمه مترجم، ۱۳۸۸.
۹. ولادیمیرونا، استرووالودمیلاو، ۱۳۷۱، تاریخ اسماعیلیان در ایران، ترجمه: دکتر پروین منزوی، تهران، نشر اشاره.
۱۰. ولی. پیتر، ۱۳۶۸، قلاع حشاشین. ترجمه و حواشی علی محمد ساکی، تهران، انتشارات علمی.

نتیجه گیری

اسماعیلیه یکی از فرق مهم شیعه است که پس از اثنی عشریه تعداد زیادی پیرو دارد. اسماعیلیان که از سال ۱۴۸ هـ نهضت خود را آغاز کردند پیرو اسماعیل فرزند امام صادق (ع) می‌باشند. از سال ۴۸۴ هـ ق همزمان با حاکمان سیمجوری، اسماعیلیان بر قهستان تسلط یافتند، و براساس منابع تاریخی آنها در منطقه قهستان بیش از ۵۰ قلعه در اختیار داشتند. جذابیت شناخت این قلاع عده‌ای از محققین و مورخین را به مطالعات دوره اسماعیلیه جلب کرد. این مطالعات بیشتر شامل مطالعات تاریخی است ولی هیچگونه بررسی علمی و باستان‌شناسی در آن صورت نگرفته است که با تأسیس پایگاه پژوهش قلاع اسماعیلیه قهستان اهداف ذیل مورد توجه قرار گرفت که مهمترین آن عبارتست از: بررسی شناخت سیر تحول تاریخی منطقه در قرون میانه اسلامی، شناخت معماری قلعه‌ها، شناخت سازه‌های جدید ناشناخته، ثبت مجموعه درها در فهرست آثار جهانی، تبدیل قلاع اسماعیلیه به یک قطب گردشگری.